אשקלון בפסיפסים מעבר הירדן

מיקלה פיצ'ירילו, "אשקלון בפסיפס מעבר הירדן," בתוך אשקלון 4000- ועוד ארבעים שנה (תל-אביב:העמותה למורשת אשקלון, 1990)

אשקלון, עיר הנמל על החוף הפלשתי, מופיעה בשלוש רצפות פסיפס בירדן:
1. במפת מידבא (אמצע המאה השישית).
2. בשולי רצפת הפסיפס של הכנסייה באקרופוליס של מעין (719-720 לסה"נ).
3. בשולי רצפת הפסיפס בכנסיית סטפנוס הקדוש באום א־רסאס, היא קסטרון — מפאה העתיקה (785 לסה"נ).

1. אשקלון במפת מידבא

ברישום של העיר במפת מידבא, נשתמר רק הקטע העליון של הציור עם שמה של אשקלון למעלה, וחלק מכתובת המתייחסת למקדש מחוץ לחומות[1]. הואיל וכיוון המפה כלפי מזרח, הקטע שהשתמר מתאר את האיזור הקשור לשער המזרחי, וכמה רחובות של העיר. בקטע שגודלו 39×55 ס"מ, מופיעה אשקלון על רקע לבן, מופרדת מעזה ומאשדוד, ונושקת לחוף הים התיכון.
המידות הגדולות יחסית של תכנית העיר אשקלון משייכות אותה לקבוצת ערים, אותן מתאר הפסיפס כערים החשובות ביותר בארץ הקודש: ירושלים, ניאפוליס, עזה, פלוסיון וכרך־מואב בעבר הירדן.
כיתר הערים גם אשקלון מוקפת בחומה גבוהה ומגדלים. בקטע שנשתמר נראים שלושה מגדלים: שניים משני צדי השער והשלישי לכיוון צפון. לשני הראשונים יש חלון למעלה, לשלישי אין. השער, במבט מבפנים, הוא קשת על מפתח החומה שמאחדת את שני המגדלים.
בהתאם לנוסח קבוע של תיאור פרספקטיבה "ממעוף הציפור", במבט מזרחה, העיר נראית מלמעלה ובאופן זה מצוירת כנפתחת לעין הצופה. קטע הרישום שנשתמר מתאר רשת של רחובות עם עמודים וסטווים. כמו ביתר הרישומים של המפה, הרחובות מתוארים בקו כפול רצוף של אבני פסיפס לבנות וצהובות. העמודים מסומנים באופן סכימטי על־ידי שלוש אבני פסיפס לבנות צרות וארוכות, מונחות בצורת I. מאידך גיסא הסטיו מסומן על גבי העמודים, על־ידי קווים קטועים של אבני פסיפס אדומות וורודות, כדי לציין גג רעפים. (הסטיו, מיוונית: סטואה, הוא משטח מקורה נתמך בעמודים.)
שני רחובות עם סטווים מובילים אל השער וביניהם כיכר המסומנת באבני פסיפס צהובות, וגוש מרכזי של בניינים המצויינים באופן סכימטי, על גבי הסטיו עם העמודים, על־ידי קווים שחורים ושני חלונות. בעוד שהסטיו של הרחוב, שחוצה את העיר ממזרח למערב, ממשיך בניצב לשער עד שהוא נגמר בשבר במערב, הרי הרחוב השני, שגובל עם הסטיו הצפוני, סוטה קצת מהציר לכיוון צפון־מערב, חוצה סטיו כפול שמצטרף מצפון ונמשך עד הסטיו הדרומי. קשת ניצחון, אולי טטרפילון (מבנה נוי עירוני הנשען על ארבעה עמודים) מקורה בכיפה באבני פסיפס צהובות, ממוקמת בהצטלבות שני הרחובות.
שלושה מבנים מלבניים, עם חלון אחד או שניים על הקירות המסומנים באבני פסיפס לבנות, נשענים זה על זה ברווח שבזווית המפגש של הסטיו עם חומת העיר.

גג המבנה שנוגע בזווית המפגש של הסטיו מסומן על־ידי אבני פסיפס אדומות וצהובות. מבנה אחד עם גג משופע, ממנו נשתמרה רק החזית וקטע של הבית עם חלונות, נשתמר בדרום־מערב למערכת העמודים המרכזית, מיד לאחר הטטרפילון. בקצה הדרומי של השבר, מדרום לסטיו הדרומי, מסודרים העמודים בצורת קרניים. הנוסע מפלקנטיה (570 לסה״נ) כותב בתיאור המסע שלו (פרק 33 סעיף 1): ״אחר כך נכנסנו לַאשקלון. שם נמצאת באר השלום עשויה בצורת תיאטרון, אליה יורדים במדרגות עד המים״. העמודים בצורת קרניים רומזים אולי על כיכר עם עמודים, ולפחות בתור הנחה אפשר לחשוב על צורה עגולה של ״תיאטרון״ כמו זו של באר השלום המוזכרת על־ידי עולה הרגל[2].

כל התכניות של שש הערים החשובות האחרות במפת מידבא, עשירות ברחובות עם עמודים וסטווים, וזה אופייני לתכנון העיר המונומנטאלית היוונית־רומית

אשקלון כפי שנראית בבירור במפת מידבא. תחתיה מופיעה כתובתה של העיר עזה.

ואחר כך הביזנטית. כמו ברישום המפורסם של ירושלים, שם קיים הקרדו הזוכה לאישור על קיומו בתיאורי עולי הרגל ולאחרונה הוא נחשף בחפירה הארכיאולוגית (ושוחזר בפאתי הרובע היהודי בירושלים — המערכת) כך גם רחובות העמודים והסטווים בתיאור המקוטע של אשקלון יכולים להוות עדות על המשך קיומם באמצע המאה השישית של הסטווים שבהם העשיר הורדוס את עיר הולדתו[3].

הטופונים (שם המקום) בחלק העליון השמאלי של תיאור העיר מתפרש (מקום מקודש) "של המצרים". הנוסע מפלקנטיה כותב: "שם נחים שלושה אחים מרטירים, יש להם גם שמות משלהם, אבל העם קורא להם **המצרים**" (2, 33). לשלושת האחים קראו ארס, שנשרף חי, פרומוס (או פרובוס) ואליה שנערפו ברדיפות דיוקלציאנוס ב־14 בדצמבר, שנת 308[4]. מפת מידבא היא העדות היחידה שקיומה של כנסייה המקודשת לזכרם קיימת מחוץ לעיר אשקלון.

2. אשקלון בשוליים של כנסיית מעין

אחד המאפיינים העיקריים של הפסיפס מהכנסייה שהתגלתה ב־1934 באקרופוליס של מעין, 7 ק"מ מדרום־מערב למידבא, הוא השוליים הטופוגרפיים המקיפים את שטיח הפסיפס המרכזי באולם התפילה. ב־1938, כאשר דה וו וסוביניאק, הדומיניקנים של בית־הספר הצרפתי לארכיאולוגיה (Ecole Biblique), יכלו לצלם ולחקור את האתר, נשארו רק הטופונימים באיזור המערבי של הכנסיה[5].

רישום העיר אשקלון, שגודלו 130×9 ס"מ, ממוקם בקצה הדרומי של השורה הכוללת את ניקרופוליס־אמאוס ואת אֶלֶאוּתְרוֹפּוֹלִיס־בית־גוברין. הסדרה ממשיכה בצד המערבי עם מיומאס ועזה (בצד המזרחי של הירדן) עם כרך־מובה (כרך־מואב), אראִופוליס, גדורון, אסבונתה ובלמונטה.

גם העיר אשקלון, כמו הערים האחרות בפסיפס זה, מיוצגת על־ידי בניין אחד, קרוב לוודאי כנסייה. הבניין מורכב מגוף מרכזי שצלעותיו נשקפות מן הצד וחזיתו מלפנים ומלמעלה ומשני אגפים צדדיים. בטכניקה הרגילה של הנחת הפסיפס בתקופת בית אומיה, אנו רואים בתווך את האולם המרכזי, שהוא יותר גבוה, ואת שתי הסיטראות של כנסייה בתכנית בסיליקה. שתי סדרות של חלונות, התחומים בשורות של אבני פסיפס לבנות, נפתחים בצדדים בגובה הסיטראות. סדרה נוספת של חלונות מאוזנים נפתחים למעלה, מתחת לחיבור הגג, ואולי הם מרמזים על

רחובה הראשי של אשקלון במפת מידבא. הרחוב מתמשך אל שערה המזרחי, ומשני צדדיו קבועים מגדלים. בחלק העליון מופיעה כתובת, אותיותיה הראשונות של אשקלון.

חלונות התאורה של הכנסייה. הגג של האולם המרכזי ושל הסיטרה הימנית משופע ומכוסה ברעפים, כמו שמרמזת רשת קווים העשויים אבני פסיפס שחורות ואדומות, צהובות ולבנות. החלון הגדול בצורת קשת בחזית פונה כלפי המסתכל, ואפשר להניח שזהו ניסיון לתיאור ארכיטקטוני של חצי כיפה של האפסיס המעוגלת. באופן כזה יש לנו מבט על הבסיליקה מן החזית, מן הצד ומאחור בבת אחת[6].

3. אשקלון ברצפת הפסיפס של כנסיית סטפנוס הקדוש בקסטרון מפאה

בין שני התיאורים הנ"ל — הנוסח הרב־מֵמדי של מפת מידבא לתיאור הארכיטקטוני של מעין — משתלב תיאור טופוגרפי חדש שנתגלה בקיץ 1986 בכנסיית סטפנוס הקדוש באום א־רסאס, 3 ק"מ דרומית־מזרחית למידבא. האתר זוהה בוודאות עם העיר התנ"כית הקדומה מפעת (יהושע יג, יח; ירמיהו מח, כא) מצפון לוואדי מוג'יב — ארנון, היא מפאה. שם היה מחנה צבא (castrum) בתקופה הרומית־ביזנטית[7].

אשקלון כפי שנתגלתה ברצפת הפסיפס של הכנסייה העתיקה במעין שליד מידבא. פרטים מלאים אל הפסיפס במאמר עצמו.

במערכת העיטור של הכנסייה, שהותקנה בשנת 785 לסה״נ, שולבה ברצפת הפסיפס סדרה כפולה של תיאורי ערים: עשרה אתרים מהדלתא המצרית בשוליים המקיפים את השטיח המרכזי באולם התפילה, שמונה ערים מפלשתינה, בשתי קבוצות של 4 רישומים: ברווחים בין העמודים בצד הצפוני של האולם (העיר הקדושה ירושלים, ניאפוליס, סבסטיה, קיסריה, דיוספוליס־לוד, אֶלֶאוּתְרוֹפּוֹלִיס־בית־גוברין, אשקלון ועזה. ברווחים בין העמודים,בצד הדרומי של האולם מופיעים שמונה רישומים של ערים בעבר הירדן: קסטרון מפאה בשני איורים, פילדלפיה־עמאן, מידבא, אשבונתה־חשבון, בלמונטה־מעין, אריאופוליס־רבת מואב, כרך־מובא (כרך־מואב). אשקלון נמצאת בין אלאותרופוליס לעזה.

כמו שאר תיאורי הערים, השטח הוא מצומצם בגלל העמודים וזה הכריח את האומן לצמצם את שטח העיר מהנוסחה הקונבנציונאלית למלבן של 77×110 ס״מ, ולהנמיך את קטע החומה הפונה לצופים כדי לאפשר לראות את הבניין שבפנים, מבעד לשער המוקטן. בחומה זיזים העשויים אבני פסיפס לבנות מעורבות בשחורות, והיא נחלקת לפרקים על־ידי שישה מגדלים מכוסים גג שטוח, עשויים אבני פסיפס אדומות ופס של אבנים שחורות חוצה אותם לשניים. כל מגדל מחולק לשלוש או לארבע קומות בקו כפול של אבני פסיפס אדומות, כמו בחלק המקביל בחומת העיר. חלון נקבע בכל קומה.

יוצאים מן הכלל הם שני מגדלים משני צדי השער, עם קטע החומה המקביל, שהם בלי חלונות בחלקם התחתון ובני קומה אחת בלבד. שתי שורות מנוקדות באבני פסיפס לבנות מצטלבות מציינות את הגגות של שני המגדלים. הפתח הרחב יותר בקומת הקרקע יכול להיחשב לשער. חומות העיר והמגדלים, שבדרך כלל מתוארים באבני פסיפס בצבע ורוד או אפור בהיר, מסומנים כאן באבנים בצבע אדום כהה מצדי השער. הצללים ניתנים תמיד על הקיר הפנימי ומסומנים בקווים של אבני פסיפס קצת יותר כהות. שני קווי מתאר לבנים מלווים את הקיר החיצוני של שני המגדלים המרכזיים למעלה שהונמכו בכוונה, יחסית לאלה מהצד, כדי להשאיר מקום לכתובת המזכירה את שם המקום ״אשקלון״ ביוונית.

ההנמכה בפרספקטיבה של שני המגדלים מצדי שער העיר, המתואר בפס של אבנים לבנות, מאפשרת להבליט את הבניין המרכזי הנמצא בתוך החומות. שלושה עמודים עשויים אבני פסיפס צהובות ושניים בצדדים באבנים אדומות של רקע כהה תומכים את הכיפה בעלת הצורה הקונית שנשענת על קורה עשויה מאבני פסיפס צהובות. הקופולה מסתיימת באקרוטריה בצורת נוצה ומחולקת לשלושה חלקים מאוזנים על־ידי שני קווים של אבני פסיפס לבנות, חמישה קווים של אבנים שחורות, ושישה חלקי משנה בצבע אפור. כל זאת אולי כדי להצביע על קירוי מבדיל.

סיכום

שלושת התיאורים של אשקלון בפסיפסים מירדן הותוו על־פי הסכימה הפיגורטיבית שהיתה קבועה בעולם ההלניסטי־רומי, והשתמרה גם בתקופה הביזנטית. השבר ממפת מידבא עשוי לשמר עובדות טופוגרפיות שהיו ידועות למבַצע הפסיפס או למקור שלו. שלושת התיאורים ביחד מעידים על החשיבות הגדולה של העיר האפיסקופלית בתקופה שמן המאה השישית ועד למאה השמינית לסה״נ.

הערות

1. לנושא מפת מידבא באופן כללי ראה: M. Avi-Yonah, **The Madaba Mosaic Map**, Jerusalem, 1954, ולגבי התיאור של אשקלון במפה ראה שם, עמ׳ 70, לוח מס׳ 8. כמו כן ראה, M. Piccirillo, **Chiese e Mosaichi di Madaba**, Jerusalem-Milano, 989, pp. 76-59.
2. ראה C. Milani, **Itinerarium Antonini Placentini, Un viaggio in Terra Santa del 560-570 d.c.**, Milano 1977, הערה לפרק 33, סעיף 1: לנוסע האנונימי לא הראו את הבאר של באר־שבע, שם כרת אברהם ברית שלום עם אבימלך... אלא ״אגורה״ (כיכר שוק) הלניסטית או רומית, שבקצהו הדרומי אכסדרה בעלת מדרגות, שבתקופה הביזנטית נעשתה לפתח של באר.
   המסורת העבירה לאשקלון מבקעת גרר את הבאר ההיא שנקראה גם ״רחובות״ (בראשית כו, כב); ראה F. M. Abel, **Dictionnaire de la Bible, Supplement** I, pp. 623-4
3. יוסף בן מתתיהו, מלחמות 10, 423: ״(הורדוס) בנה באשקלון בתי מרחץ ומזרקות מפוארות, וגם סטווים נהדרים בבנייתם האמנותית ובגודלם״.
4. אֶוזֶביוס, ״**על המרטירים של פלשתינה**״, פרק 10: ״ב־14 בחודש שאחרי כן — חודש אפלאיוס, והיה יום זה 17 ימים לפני האחד בינואר [16 בדצמבר, 308 לסה״נ] — שוב נתפסו מספר מצרים על־ידי השומרים שבדקו את הנכנסים לשערי העיר. היו אלה אנשים שנשלחו כדי לשרת את מקדשי האמונה בני קיליקיה. נגזר עליהם אותו גזר דין שהוצא נגד אלה שהם היו אמורים לשרת. ראייתם וכושר הליכתם הושחתו (על־ידי עקירת עיניהם וגידי רגליהם). אבל שלושה מהם הציגו דוגמה נפלאה של גבורה באשקלון, שם נכלאו, בשאתם באומץ עינויים שונים. אחד מהם נזרק לאש: שמו היה ארס. שני האחרים — ראשיהם נערפו. שמותיהם היו פרומוס (או פרובוס) ואפיאס״. ראה: B. Bagatti "**Ascalon e Maiouma di Ascalon nel VI secolo**", **Liber Annus** 24 (1974) pp. 227-264
5. R. De Vaux, "**Une mosaigue Byzantine a Ma'in (Transjordanie)**". **Revue Bibligue** 47 (1938), pp. 227-258, PL. XIII, 2; M. Piccirillo, "**Le antichita bizantine di Ma'in e dintorni**", **Liber Annus** 35 (1985), pp. 339-364, tavv. 55-90; Pianta I-II Idem, **Chiese e Mosaici di Madaba**, pp. 226-253.
6. N. Duval, "**L'iconografia architettonica nei mosaici di Giordania**", in M. Piccirillo, **I Mosaici di Giordania**, Roma 1986, pp. 151-156.
7. M. Piccirillo — T. Attiyat, "**The complex of Saint Stephen at Umm er-Rasas-Kastron Mefaa**. First Campaign, August 1986", 1986, **ADAJ** 30 (1986) pp. 341-351, pls LXX-LXXVIII; M. Picirrillo, "**le iscrizionl di Umm er-RAsas — Kastron Mefaa in Giordania, I** (1986-1987)", **Liber Annuus** 37 (1987) pp. 177-339, tavv, I-30; Idem, **Chiess e Mosaici di Madaba**, pp. 369-308.